

TORBJØRNSKJÆR FYR I YTRE HVALER NASJONALPARK

I NATURKREFTEN

Torbjørnskjær, eller «Skjæret» som det heter lokalt, ligger utenfor Vesterøy i Hvaler kommune i Østfold og markerer innseilinga til Oslofjorden. Fyrstasjonen sto ferdig i 1872, ble vedtaksfredet i 1997 og er eksempel på hva samtiden finner viktig ved en fredning. Men fyrets utliggelighet skaper samtidig utfordringer for «vern gjennom bruk».

Tekst: Trine Mathea Skjeltnorp, arkitekt MNAL,

forfatter av masteroppgaven «Torbjørnskjær fyrstasjon»

Foto: Trine Mathea Skjeltnorp. Historiske foto og tegninger: Digitalarkivet

Flere familier har bodd på den lille holmen som var bemannet sammenhengende fra 1872 til 1990. I dag er stasjonen både automatisert og avbemannet, lykta er selvgående, og stasjonen er folketom. Stasjonen ligger svært værhardt og utsatt til, noe både landskapet og bygningsmassen bærer preg av. Siden 1990 har naturkreftene

fått råde fritt, og manglende bruk og vedlikehold har ført til store skader.

På Torbjørnskjær står i dag en stor, toetasjes fyrbygning med laktårn, et maskinhus, en assistentbolig og et naust. Til tross for en sentral beliggenhet er det få som besøker Torbjørnskjær – det er for vanskelig å komme seg i land.

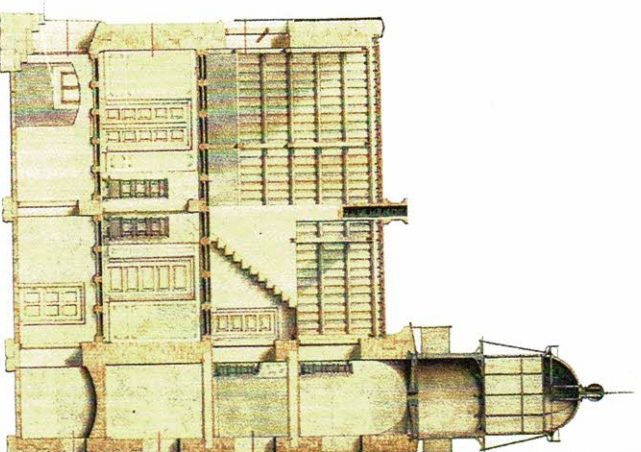
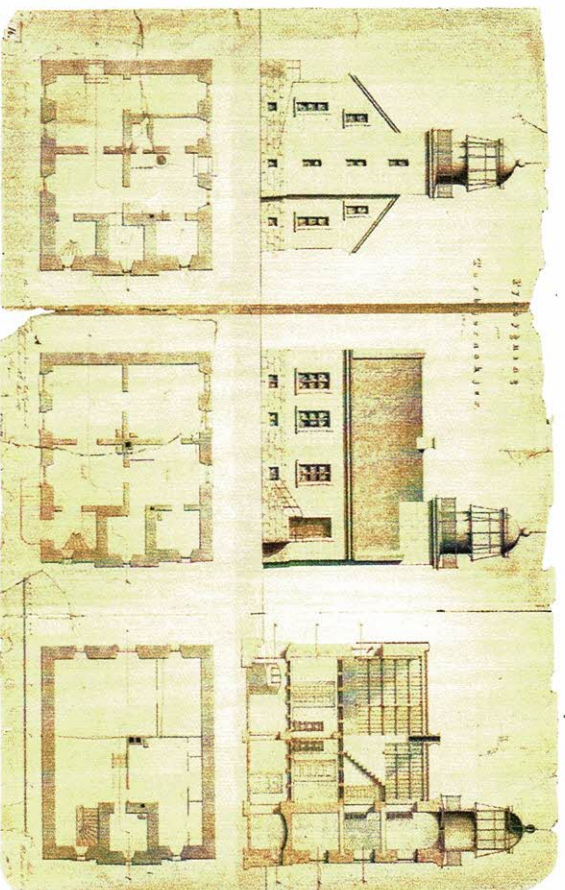
MOLD

FYRBYGNINGEN CA. 1900. Den røde granitten er et fremmedelement i Hvaler-skjærgården og ble hugget av fanger på Akershus festning.

TORBJØRNSKJÆR FYR BLE vedtaksfredet i 1997 og har siden i stor grad blitt overlatt til vær og vind. Kystverket har hatt flere runder med vedlikehold, men uten jevnlig tilsyn og bruk, og med store påkjenninger fra naturkreftene er oppgaven svært utfordrende både praktisk og økonomisk, skriver arkitekt Trine Mathæa Skjeltorp i denne artikkelen.

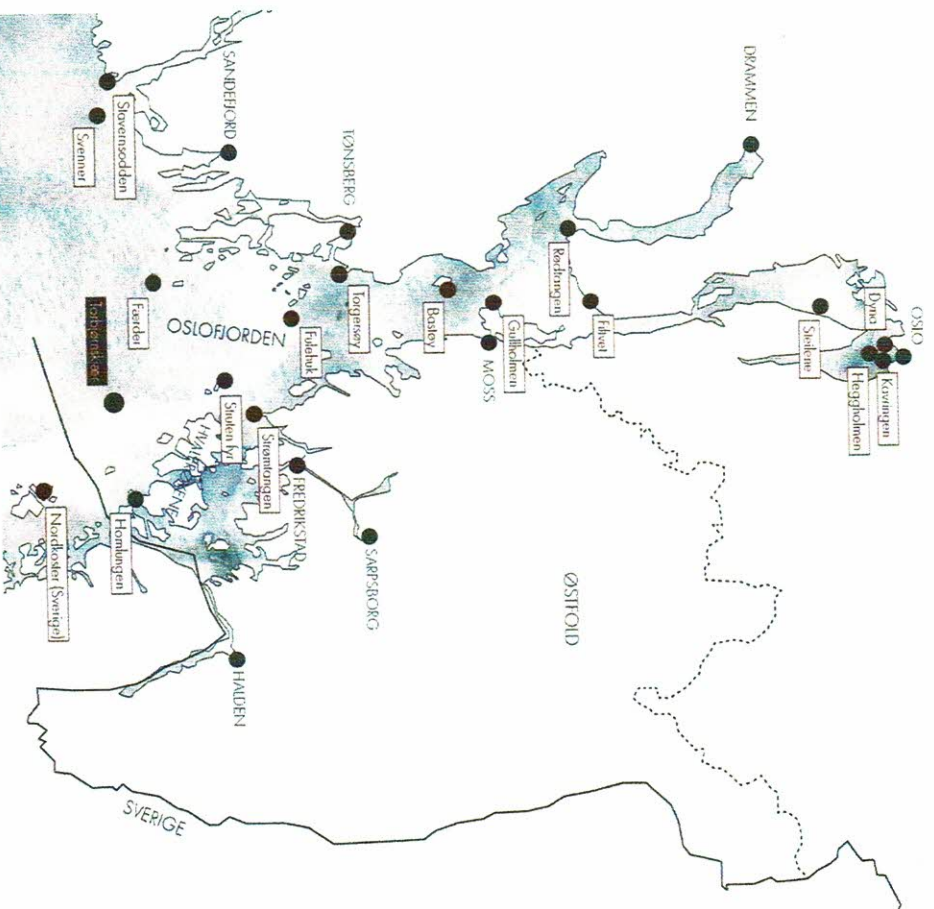

ORIGINALTEGNINGER FRA 1869. Arkitektonisk sett er Torbjørnshjør fyrstasjon unik, og fortjener å bli opplevd på nært hold.

Ankommer man med hått i dags, må man klatre opp glatte svaberg, for landingene er ikke lenger i brukbar stand. Håndstiging foregår på den østlige delen av holmen. Fra et næst som ligger der landingene møtes kan man følge en stopt gangvei med et rødmatte skjøpelig rekkverk opp mot midten av

holmen, der assistentboligen, fyrtbygningen og maskinhuset ligger. På vei oppover passerer man en liten gressflekk, den tidligere fyrttugen. Ei lite tun skjuler seg mellom den elernitklede assistentboligen og den høye, dominerende fyrtbygningen på toppen av «Skjæret».

HER LIGGER TORBJØRNSKJÆR markeret med sort som et grænsefyrt mot Sverige.

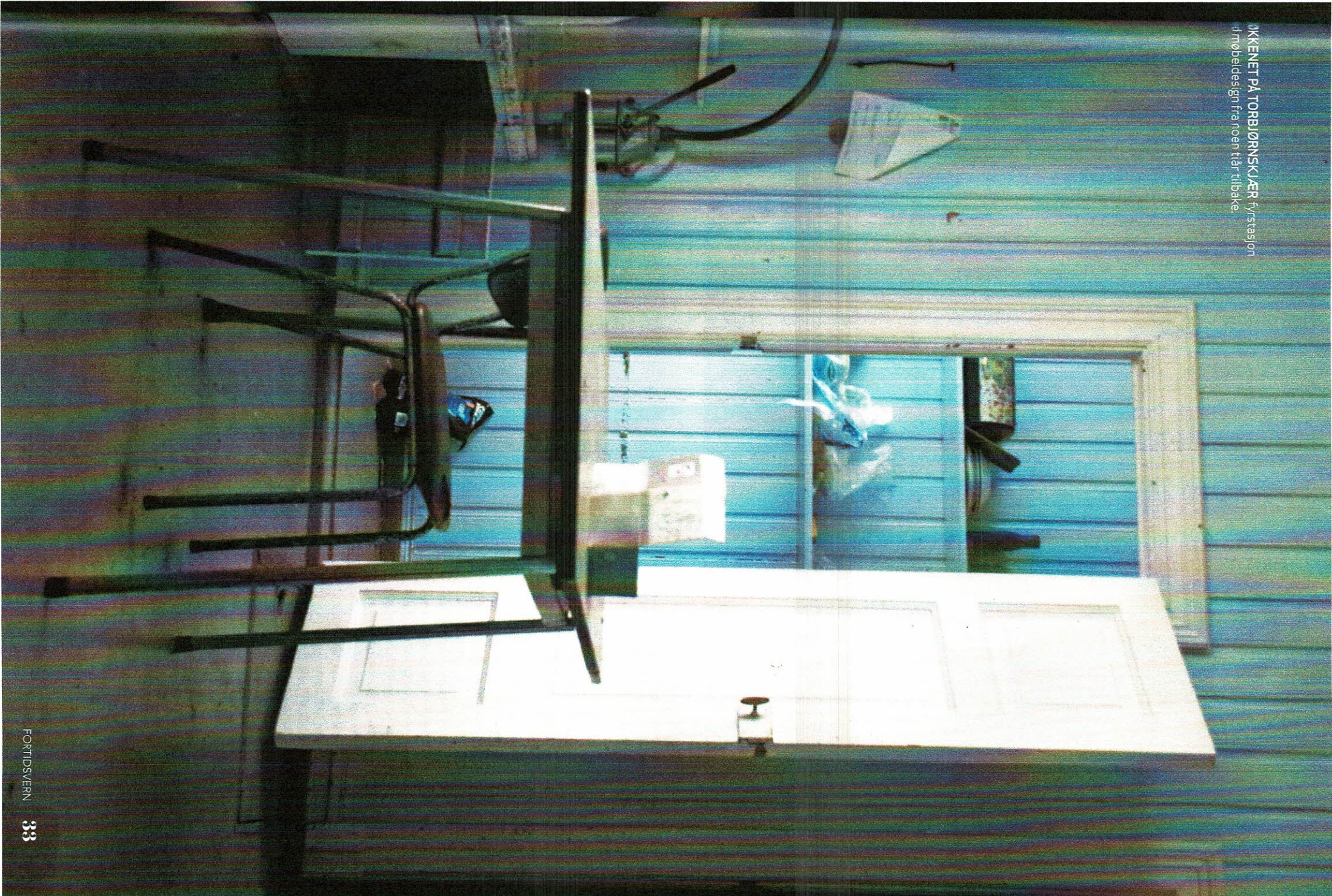
Det er mange meter til sjøen på alle kanter, men likevel kan bølgespruten slå helt opp til trappe på fyrbygningen, den eldste konstruksjonen på stedet. Fasadens røde granitt på en høy sokkel av mørk naturstein utgjør en skarp kontrast til det lyse, gråbrune svaberg. Bak fyrbygningen ligger maskinhuset, beskyttet bak et høyt nettinggjerd. Innenfor gjerdet er to store dieseltanker i glassfiber, første man møter på. Det er fortsatt til dagsliggen, til tross for at det er flere år siden dieseldesignatoren ble fjernet.

HJELPEMIDLER TIL SIKKER NAVIGERING

Norges første fyr var et treåm satt opp på Lindesnes i 1655. I 1828 var det satt opp 12 fyr i Norge. Da glasslinsen ble tatt i bruk på 1920-tallet begynte man å bygge fyrlyktene inn i bygningsskroppen. De gamle kullbussfyrene utvirket svært høy varme (var derfor godt til å stå for seg selv). Lykta nå plassert inni gavlen eller på taket, ofte på trebygninger. Det første støpejernfyr ble støpt i London og flyttet til Janøien i 1842. Elleve år senere fikk Norge sitt førs prefabrikerte støpejernfyr. I 1932 var det bygget 209 fyranlegg i Norge. Fyvesenhet bygget også i betong fra 1870-tallet.

En fyrstasjon var mer enn ei fyrlykt. Fyrstasjonene inneholdt både tekniske bygninger og installasjoner knyttet til selv fyrdriften, men også boliger for fyrvoktere med familie og ofte en fyrassistent. Ikke i fyr var familiehyr, enkelte steder var fortløpende vurdert til å være uegnede for kvinner og barn. På 1960-tallet ble stasjonene omgjort til lærstasjoner, der beijingen arbeidte i perioder. I Norge startet prosessen med å automatisere og avbemanne fyrene 1973. Lindsnes har i dag, som eneste fyr i Norge, fyrvoktere som tar seg av den dagdriften, som hovedsakelig har en muscalfunksjon.

ØKKENET PÅ TORBJØRNSKJÆR fyrtastjon
i møbeldesign fra noen tiår tilbake.

Med forfall i 20 år kan man
jo spørre seg hvor nyttig
fredningen har vært,
lovmessig sett.

I 1867 FORESLØ fyrdirektøren at fyrhusene enten bygges i støpejern eller i murstein kledd med granitt, men mange advarte mot fuktskader og ville heller bygge i tre. De fikk rett.

Den siste stasjonen ble automatisert i 1992, og i dag drives fyrlyktene hovedsakelig av solceller. Automatiseringen og avbemanningen førte til et hurtig forfall på fyrstasjonene. Stasjoner ble erstattet med fyrlykter, og det daglige vedlikeholdet utført av de ansatte på fyrene stoppet tvert.

I dag eies de fleste fyrstasjonene fortsatt av staten. Kystverket står for drift av fyret som navigasjonshjelpemiddel, mens lokalt forankrede organisasjoner gir nytt liv til de enkelte fyrene i nært samarbeid med Kystverket – ofte på frivillighetsbasis. Hovedregelen i dag er at fyrene ikke privatiseres, de er kulturminner tilhørende fellesskapet.

«FLUGTIGE OG USUNDE» BYGNINGER

Det var svært store kostnader knyttet til vedlikehold av de tidlige fyrstasjonene, og to nye alternativer ble foreslått av fyrdirektøren i 1867. For det første at alle funksjonene burde samles under ett tak, med uthus i kjelleretasjen, og for det andre at fyrene enten skulle bygges i støpejern eller i murstein kledd med granitt.

I Marindepartementets budsjettinnstilling i 1868 påpekes det et problem, nemlig at en slik konstruksjon vil medføre et svært dårlig

HER ER KLEDDNINGEN fjernet på grunn av en fuktskade som følge av granittkledningen.

innelima: «*saudane huse, med smaa Rum og utskalte for et raat og veirhaand Klima, ville blive fugtige og usunde*». Det anbefales heller å bygge av tre, kostnadene skal bli de samme totalt sett. Likevel foreslås det at et fyr kan tillates å bli bygd på denne måten, som et prøveprosjekt. Flere fyr ble bygget i granitt, men komiteen skulle likevel få rett: Fuktskadene man i dag ser på Torbjørnshjør og de andre fyrene med tilsvarende konstruksjon, som Ørrestad i Rogaland, taler for seg selv.

Under 20 av de over 200 bemannede fyrstasjonene i Norge ble bygget i naturstøt. Av disse er 13 fritstående tårn. De øvrige stasjonene er fyrvokterboliger med innebygde tårn. Torbjørnshjør er den eneste granittbygningen (med innemur av tegl) aldri har vært tenkt pusset.

STADIG UTBYGGING OG MODERNISER

Torbjørnshjør ble bygget i perioden 1869 etter tegninger av byggmester m.m. Ie Me

den røde granitten er et fremmedelement i valter-skjærgården. Steinen er hugget av murer på Akershus festning, til tross for at det var mange lokale steinbrudd som også kunne ha levert stein. Et annet fremmedelement på Torbjørnsmkjær er taktekkingen på fyrstasjonen. Store skiferplater lagt butt i ett er ikke vanlig på Østlandet. Fyrene har jevlen stedstypiske trekk, og representerer en annerledes del av norsk byggeskikk. De har trekk fra samtidig industriarkitektur, med løpjern, betong og tegl som byggematerialer og kombinerer dette med datidens idealer for våningshus.

I budsjettnstillingen for perioden 1868-72 står det skrevet at kostnadene til å bygge en assistentbolig skal unngås – det

bør da være nok å holde en «karb» eller to. Behovet for assistent var likevel der, til tross for at også kvinner og barn bidro, og i 1895 oppføres en assistentbolig nordøst for fyrbygningen. Denne bygges i reisverk med stående trekledding. Som mange andre fyrstasjoner i tre ble også denne oppført med sveisersvittledaljer.

I 1895 oppføres også et splitter nytt maskinhus rett inn til fyrbygningen. Dette skal huse en ny og kraftigere tåkclur, et foghorn. Bygget vinkles rundt fyrbygningen. Maskinhuset har et tydelig industrielt preg, med støpt betong og smårutete støpejernsvinduer.

På slutten av 50-tallet skjedde store endringer på fyrstasjonen. Maskinhuset ble

påbygget i to retninger og skulle nå huse både en supertyfon med trykklank og en dieseldrevet generator som skulle gi elektrisitet til fyrbygningen, assistentboligen og maskinhuset, fyrlykta og supertyfonen.

FYRENE SOM KULTURMINNER

Fyrene har lenge blitt ansett som viktige kulturminner i Norge. 24 fyr ble administrativt fredet i 1934 ved at de ble skrevet opp på en liste over Statens verneverdige bygninger.

Norske Fyr: Nasjonal Verneplan for fyrstasjoner ble publisert av Riksantikvaren i 1997. Denne velger ut et anall fyrstasjoner med nasjonal verdi som skal sikres gjennom fredning. Automatiseringen og avbemanningen av fyrstasjonene kunne på sikt sees som en trussel mot fyrene som kulturminner. Kystverket arbeider i dag kontinuerlig med å lage verneplaner for sine fredete fyr, med en generell del og en spesiell del. Så langt foreligger kun den generelle delen for Torbjørnsmkjær.

Torbjørnsmkjær fyrstasjon ble i 1997 vedtaksfredet etter Kulturminneloven paragraf 15 og 19. Fredningsvedtaket omfatter bygningens eksteriør og fyrlyktens eksteriør og interiør, samt anlegget som helhet. Et representativt utvalg fyrstasjoner skulle bevares for ettertiden for å sette fokus på norsk kysthistorie. Samtidig finnes det ingen andre fyr i Norge med et tilsvarende arktiektonisk uttrykk. Fredningen skulle derfor også sikre fyrrets egenart og områdets karakter. Det understrekes også at fyrstasjonens kontinuerlige utvikling er viktig for kulturmynet som helhet.

Betydningen av et objekt som et kulturminne varierer fra person til person. Torbjørnsmkjær, er et kulturminne som forteller om en stedstilpasset og forseggjort materialbruk. Lokalt er «Skjæret» et sted det knytter seg sterke følelser til. Alle fyrene i Norge er kulturminner sett i en fyrhistorisk sammenheng, og her fører Torbjørnsmkjær seg inn i rekka som et av over 200 bygde fyrstasjoner. Når et kulturminne fredes tillegges det som oftest et bestemt sett verdier. Fredningen må rettferdiggjøres, og verdiene vektles og presenteres. Fredningen blir derfor også et eksempel på hva samtiden finner viktig.

ER FREDNING ET HINDER?

Med forfall i 20 år kan man jo spørre seg hvor nyttig fredningen har vært, lovmessig sett. Kystverket har hatt flere runder med vedlikehold, men uten jevnlig tilsyn og bruk og med store påkjenninger fra naturkreftene er oppgaven både praktisk og økonomisk sett tilnærmet umulig. Det er nok likevel lite sannsynlig at fyrret hadde blitt vedlikeholdt og brukt mer dersom det ikke hadde vært fredet. Landingsforholdene er like vanskelige, uavhengig av hvem som skal i land.

DEN OPPRINNELIGE STØPEJERNTRAPPEN som går opp til selve fyrhuset.

FYRETS UTEDO OG en liten, grønn hageflekk. Selv om Torbjørnshjær ligger i et mildt klima til Norge å være, kan det her blåse fra alle kanter og sjøen gå så høy at den slår opp til fyrrets vegger.

At hele 69 av 84 fredede fyrstasjoner er tatt i bruk etter at de ble avbemannet kan tyde på at en fredning ikke vil være til hinder for ny bruk på en fyrstasjon, men det er også viktig å huske at et av kriteriene for valg av fyr til fredning var at de måtte være tilgjengelige. Torbjørnshjær fyrstasjon ligger i luftlinje svært nært tett befolkede områder med mye småbåttrafikk og turisme, men farvannet er vanskelig.

Det er behov for ny bruk på Torbjørnshjær, men det er kostbart å sette i stand landinnger og bygninger. I tillegg mangler både strømforsyning og rent vann. Fyrstasjonens bygningssmasse er stor og variert, både i type, funksjon og tilstand. Verst står det til med selve fyrbygningen, som vil kreve en omfattende istandsetting dersom den skal kunne brukes igjen. Assistentboligen, eternittkledd på utsiden og panelkledd på insiden, er stasjonens minst endrede konstruksjon og har klart seg godt. Maskinhuset har rustskader utvendig, men er i god stand innvendig. Disse tre bygningene har alle stort brukspotensiale.

AVHENGIG AV FRIVILLIGHETEN

Best resultat for kontinuerlig drift og vedlikehold på avbemannede fyrstasjoner i Norge har det blitt ved å følge modellen der Kystverket står som eier og leier ut til en

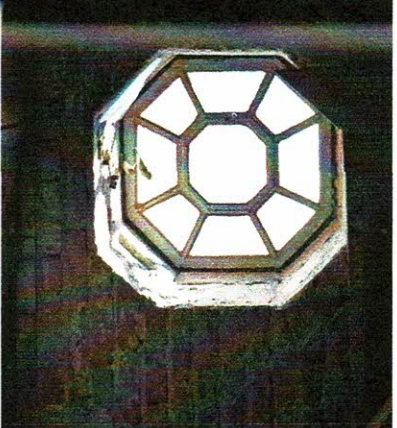
frivillig organisasjon, en venneforening eller stiftelse som står for vedlikehold, sikring, formidling og drift gjennom organiserte dugnader. 70 av 114 statlig eide stasjoner er utleid til en venneforening eller tilsvarende, som arbeider med det mål å gjøre fyrstasjonene tilgjengelige for allmenheten som en del av en felles kyskulturarv. Foreningene er alltid lokalt forankret. På steder med vanskelige værforhold har de dermed mulighet til å reise ut på kort varsel og med minimale forberedelser.

Framtiden til Torbjørnshjær fyrstasjon er usikkert, men heldigvis er det flere som jobber for å få til noe på «Skjæret» i dag. Utfordringen er likevel den samme som tidligere: For å komme seg i land er man nødt til å bygge et nytt (og kostbart) byggeanlegg.

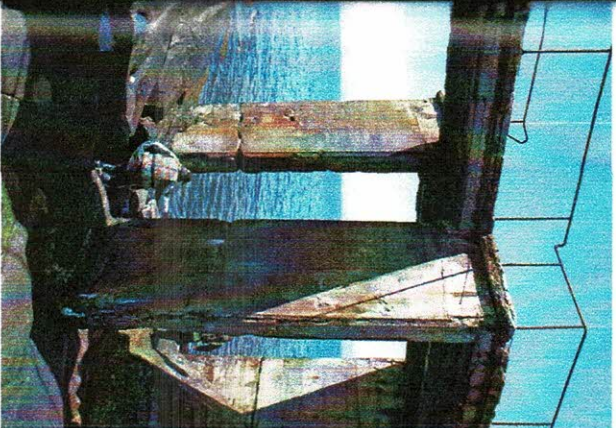
For å få til ny bruk av bygningssmassen på Torbjørnshjær må man tenke nytt. I fredningsvedtaket står det også at en alternativ bruk er nødvendig for å sikre fredningen av fyrstasjonen i sin helhet. Funksjoner og behov endrer seg over tid, og like mye som vi tilpasser oss bygningen må bygningen tilpasse seg oss. Arkitektonisk sett er Torbjørnshjær fyrstasjon unik, og den særpregede fyrstasjonen fortjener å bli opplevd på nært hold. Forhåpentligvis ender Torbjørnshjær ikke opp som en ruin helt ennå. ■

FAKTA OM FYRET

- Torbjørnshjær fyrstasjon
- Hvaler kommune, Østfold, GNR/BNR 54/1
- Ferdigstilt 1872
- Kystfyr, grensefyr
- Automatisert og bemannet 1990
- Eid av Kystverket, Staten
- Bygget etter tegninger av byggmester m.m. le Maire 1869
- Vedtaksfredet etter Kulturminneloven 1997
- Ingen nåværende bruk
- Lysets høyde over høyvann: 25,7 m
- Tårnets høyde: 17,9 m
- Lysvidde: 18,7 km (15 nautiske mil)
- Lyskarakter: Hvitt lys, ett blink hvert 10. sekund
- Tåkesignal: Klokke fra 1872, horn fra 1885, lyfon fra 1956 og fram til tåkesignaler ble avviklet som hjelpemiddel som navigasjon
- Lysstyrke: Fast 58 300 cd, blink 108 000 cd
- 3. orden, Na LED-linse.

EN FUGL HAR slått seg til i det åttekantede loftsvinduet i fyrbygningen.

NORDRE LANDING:
Man kan tenke seg hvor krevende det er å legge til her når det blåser sterkt.

Bibliografi:

- Biørkhaug, Birger og Sven Poulsen.** (1986). Norges fyr, bind 1: Fra svenskegrensen til Stad. Oslo: Grøndahl og Søn Forlag
- Hiardar, Ulf.** (1991). Torbjørnshjær: Kråkerøy: Elva forlag
- Lauritzen, Per Roger og André Schau.** (2010). Fyrene i Oslofjorden: levende kulturminner. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag
- Lindanger, Birger (red.).** (1995). Fyr: Fyrhistorisk årbok, 1995. Randaberg: Tungenes fyr
- Olderkjær, Ove Arne.** (2004). Norske fyr: ei reise langs kysten. Oslo: Det Norske Samlaget
- Fredningsvedtak, Torbjørnshjær fyrstasjon.** (1997). Torbjørnshjær fyrstasjon (ikke matrikulert), Hvaler kommune. Vedtak om fredning med hjemmel i lov om kulturminner §5 15 og 19, jfr. § 22 03.02.1997. Riksantikvaren
- Kulturminneloven.** (1979). Lov om kulturminner av 15. februar 1979 nr. 50
- Storingsforhandlinger.** 5. No. 9. Regjerings-Indstilling Marine-Afdelingen under Marine- og Post-Departementet hørende til den Kongelige Proposition til Statsbudget for Termnen 1ste April 1869 til 1ste April 1872.
- Storingsforhandlinger.** Innstilling fra budsjettkomiteen. (1868). Indstilling fra Budgetkomiteen angaaende gode Hovedpost paa Statsbudgettet, forsaavidt vedkommer denne Komitee. (St. No. 9 Side 1-50). (Indst. 5. No. 33)
- Riksantikvarens rapporter nr. 24-1997.** (1997.) Norske fyr: Nasjonal verneplan for fyrstasjoner.

Framtiden til Torbjørnshjær fyrstasjon er usikker, men heldigvis er det flere som jobber for å få til noe på 'Skjæret' i dag.

MUSTET PÅ TORBJØRNSHJÆR er dekket med en havfrue. I.v. ser vi utedoen.